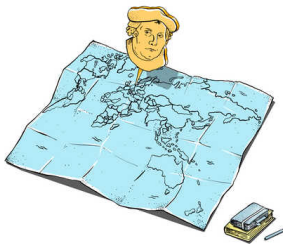

In Emden kreeg het Hollandse protestantisme vorm

illustratie Gemma Pauwels

illustratie Gemma Pauwels

500 jaar reformatie - Interview - Het Noord-Duitse Emden was ten tijde van de reformatie een bruisende metropool. Tot op de dag van vandaag zijn de besluiten die hier werden genomen van kracht. Het is een vergeten geschiedenis.

GERRIT-JAN KLEINJAN

In de binnenstand van Emden springen de schuilbunkers uit de Tweede Wereldoorlog in het oog. De betonnen kolossen zijn tot op heden blijven staan. "Ach, wat stelt Emden tegenwoordig voor?", verzucht Marius Lange van Ravenswaay, directeur van de Johannes a Lasco Bibliotheek. Hoe anders was dat vroeger. Geestdriftig loopt hij door de expositieruimtes van de instelling, die genoemd is naar een belangrijke figuur uit de reformatie, maar die bij het grote publiek vergeten is.

Lange van Ravenswaay blijft stilstaan bij tal van historische voorwerpen uit de bloeitijd van zijn stad. Naast boeken, avondmaalsbekers en schilderijen zijn er ook stoffen nagemaakt van de Nederlandse handelaren die de stad in de zestiende eeuw groot maakten. "Voel je hoe zacht?", zegt

Van Lange van Ravenswaay als hij een fijngeveven stuk laken door zijn vingers laat gaan.

Emden oogt vandaag de dag als een typische provinciestad in het noorden van Duitsland. Toch is het een belangrijke plaats in de Nederlandse geschiedenis. Maar weinig mensen weten dat juist deze stad bepalend was voor het Nederlandse protestantisme. Hier nam de Nederlandse reformatie een beslissende wending. Op deze plek, aan de monding van de Eems, kreeg het geloof dat Nederland eeuwen zou typeren zijn uiteindelijke vorm.

Afgezien van de talloze windturbines die in plukken opdoemen, ziet het landschap er nog uit als vijfhonderd jaar geleden. Zelfs wie geen goede tekenaar is kan Oost-Friesland toch met een paar potloodlijnen treffend schetsen. Een rechte lijn overdwars als horizon en hier en daar een boerderij en de tekening is klaar. Wie uit Groningen, Drenthe of Overijssel komt kan het 'Plattdüüts' dat hier en daar nog gesproken wordt nog altijd prima volgen. Een rest van de gezamenlijk cultuur die deze landstreek lange tijd typeerde.

Baksteen en beton

Wie oude sporen zoekt in Emden, moet goed zijn best doen. In de Duitse plaats is de geschiedenis volledig weggebombardeerd. Na de oorlog verrees een geheel nieuwe stad, geheel in overeenstemming met de architectonische inzichten van de jaren vijftig opgebouwd uit baksteen en beton. De grachten werden in 1945 gedempt met het puin waarin de geallieerde oorlogsvliegers de stad hadden veranderd. De renaissancegrandeur - Emden werd het 'Venetië van het Noorden' genoemd - was daarmee definitief verdwenen. De stad vertelt zoals zoveel oude Duitse steden alles over het Wirtschaftswunder en bijna niets over de vele eeuwen daarvoor.

Genève van het noorden

Hoe anders was de situatie vijfhonderd jaar geleden. Emden ontwikkelde zich in korte tijd tot het 'Genève van het noorden', een verwijzing naar de Zwitserse stad waar Calvijn heer en meester was. Het waren Nederlandse vluchtelingen die de stad groot maakten. In enkele decennia tijd groeide de stad van drieduizend naar twintigduizend inwoners, wat in die tijd de omvang was van een metropool. "Vergelijk het eens met de vluchtelingenstromen van nu, dat zijn in verhouding veel minder mensen. Het was echt een immense verandering die zich voltrok", zegt Lange van Ravenswaay.

Wat was er aan de hand? Nederlandse protestanten werden in eigen land met harde hand bestreden. Nog altijd staat de naam Alva, de Spaanse hertog die orde op zaken moest stellen, voor terreur en rampspoed. Zo executeerde hij in 1568 zo'n duizend protestanten, onder wie twee vooraanstaande edelen. Zijn leger trok plunderend rond, het was een echte bezettingsmacht. Alva trad zo hard op omdat de Spaanse koning geheel in lijn met de vroegmoderne politieke filosofie geloofde dat het voor de stabiliteit in een staat van het hoogste belang is dat er één geloof was. Voor protestanten was in zijn katholieke rijk geen plaats.

Pro-protestants

Emden, in de stad waaide juist een pro-protestantse wind, zag de Nederlanders maar wat graag komen. "Ze wisten in Emden dat de Hollandse vluchtelingen geen arme sloebers waren. Het waren boekdrukkers, kooplieden, zilversmeden", zegt Lange van Ravenswaay. Dankzij de Nederlandse protestanten groeide de stad uit tot een van de belangrijkste havensteden van Noord-Europa. Emden lag strategisch. Via de Dollard heeft de

stad een open verbinding met de Noordzee, het achterland is te bereiken via de rivier de Eems. Dankzij de Nederlandse handelaren kreeg Emden al snel het aanzien van een Hollandse stad. Van Ravenswaay staat stil bij een wand met vooroorlogse foto's. Het verschil met de oude stadskernen van Hoorn, Enkhuizen of Middelburg is bijna niet te zien.

De havenstad werd niet alleen dankzij Nederlanders een vergaarbak van nieuwe opvattingen. Omdat ook elders in Europa scherpe vervolgingen uitbraken, kwamen de vluchtelingen overal vandaan: lutheranen uit andere delen van Duitsland, doopsgezinden uit Zwitserland, gereformeerden uit Nederland.

Johannes Laski

De geschiedenis van Emden laat scherp zien dat de reformatie niet uit één idee bestond. De reformatie was een veelstromenland, met diverse leiders en verschillende machtscentra. Zo had in Emden een uit Polen afkomstige edelman buitengewoon veel invloed. Johannes Laski was zijn naam (of in de gelatiniseerde versie Johannes a Lasco), iemand die contacten onderhield met tal van denkers in Europa.

Zijn boeken zijn in de loop van de tijd bij elkaar gebleven. De collectie overleefde zelfs de oorlog. In het midden van de jaren negentig werden ze ondergebracht in een studiecentrum, dat de naam Johannes a Lasco Bibliotheek op de gevel kreeg. Tegenwoordig is nauwgezet te reconstrueren door wie Laski zich liet inspireren en met wie hij contacten onderhield. Zo staat er een aantal boeken van Erasmus in de kast. "Laski was een groot bewonderaar van hem", zegt Lange van Ravenswaay.

De Nederlanders zochten in Emden vooral eenheid. In 1571 belegden ze een vergadering. Tien dagen spraken de afgevaardigden uit de Nederlandse vluchtelingengemeenten met

elkaar. Van Ravenswaay loopt naar een oude foto. Het is een gebouw van meerdere verdiepingen, een pakhuis. Het bouwwerk is er niet meer, maar tot op de dag van vandaag zijn de besluiten die hier werden genomen van kracht in de meeste protestantse kerken in Nederland.

Kerkregel

Zelfstandigheid was het hoogste goed, zo meenden de Nederlanders in Emden die zich nog pijnlijk herinnerden hoe het er in Nederland voorstond met hun beweging. Meteen in de eerste kerkregel die ze vastlegden stond al te lezen dat elke plaatselijke kerk zelfstandig behoorde te zijn ('Gheen Kerkcke sal over een ander Kerkcke [...] heerschappie voeren'). Ook werden de opvattingen van een document dat bekend stond onder de 'Nederlandse Geloofsbelijdenis' aanvaard als grondslag van het geloof. Daarmee werd een duidelijke keus gemaakt voor een gereformeerde traditie die aansloot bij de opvattingen van Calvijn. Ook nu nog onderschrijven vrijwel alle Nederlandse protestanten deze kerkelijke regels.

Adolf van Nassau

Lange van Ravenswaay wijst meerdere keren op de band die Emden heeft met Nederland. De stad is met talloze draden met Nederland verbonden, zegt hij. Hij vervolgt zijn tocht door de bibliotheek, een herbouwde kerk die tot 1992 nog een ruïne was. Hij blijft bij een poortje staan en tikt met de punt van zijn schoen op de vloer. "Hier is Adolf van Nassau begraven."

Deze broer van Willem van Oranje sneuvelde in 1568 bij het Groningse Heiligerlee, enkele tientallen kilometers verderop. De veldslag waarbij de legers van de prins en Alva elkaar troffen geldt als het begin van de opstand tegen Spanje. De laatste rustplaats van Adolf, zijn dood wordt bezongen in het vierde couplet van het Wilhelmus ('Graaf Adolf is gebleven

in Friesland in den slag'), is nooit duidelijk geworden. Lange van Ravenswaay baseert zich op een document uit de zestiende eeuw dat in het Groninger archief ligt. "Daarop staat dat hij hier naartoe werd gebracht."

Kansels

Zekerheid is er evenwel niet. Onderzoek van botten is niet mogelijk. "Door de bombardementen zijn de graven op deze plek vernietigd." Zijn claim is dan ook omstreden. Andere historici gaan ervan uit dat Adolf verderop ligt, in een familiegraf in Oldenburg.

Emden bleef heel lang een beetje Nederlands. De religieuze cultuur in de regio leek wat opvattingen betreft sterk op de Noord-Nederlandse: niet alleen veel gereformeerden, ook waren er veel doopsgezinden. Lange tijd was het Nederlands zelfs de voertaal op de kansels, totdat het onder invloed van het nationalisme vrijwel werd uitgebannen. Tot een paar generaties terug werd er in diverse dorpen in de omgeving nog in het Nederlands uit de Bijbel gelezen, gepreekt en gezongen. Lange van Ravenswaay, die zelf ook Nederlandse wortels heeft en de taal vloeiend spreekt: "Die tijd is nu echt voorbij."

Sporen van de Reformatie

Dit is deel 21 van een serie over de Reformatie, die in 2017 500 jaar geleden begon. Trouw reist dit jaar rond om de sporen van het protestantisme in beeld te brengen. Wat was de invloed van deze beweging op ons denken, op de kunsten, op taal, op wetenschap en op politiek? En wat zien we daar nu nog van? De vorige aflevering verscheen op 10 augustus.